

J. W. J. Burgers, *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*, I, *Onderzoek*, II, *Bijlagen*, III, *Afbeeldingen* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1993, *Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen I*; Leuven: Peeters, 1995, 820 + cccli + [16] blz., ISBN 90 6831 735 0).

Burgers' dissertatie had wat de recensie betreft een beter lot verdiend. Door omstandigheden wordt in de *BMGN* pas vijfjaar na publicatie aandacht aan zijn boek besteed, maar beter laat dan nooit een parel opgevest. In drie kloeke delen legt Burgers zijn bevindingen vast: een eerste deel is het eigenlijke *corpus* met het verslag van zijn onderzoek; het tweede bevat de bijlagen, waar de lezer naast de gebruikelijke archief- en literatuurreferenties en de namen-index een diplomatische transcriptie aangereikt krijgt van maar liefst 351 Romeins genummerde teksten en 14 toegevoegde stukken; het derde deel tenslotte is het platendeel, met een (al dan niet partiële) afbeelding op ware grootte van alle getranscribeerde schriftstukken.

Op basis van paleografisch onderzoek van de documentaire bronnen beschrijft de auteur de schriftontwikkeling in het dertiende-eeuwse Holland en Zeeland. Zijn bronnen zijn hoofdzakelijk in origineel overgeleverde oorkonden. Daarnaast gebruikt hij een beperkt aantal andere documentaire bronnen, zoals een leenregister en *cartularium* uit de grafelijke kanselarij, losse vellen met notities en kladontwerpen van oorkonden, een register van betaalde kruistochtienden en de Dordtse stadsrekeningen. Na een zorgvuldig selectieproces bedraagt het onderzoeksmateriaal zo'n 673 schriftstukken die in Holland en Zeeland geschreven zijn. Bij gebrek aan een algemeen geldende paleografische onderzoeksmethode heeft Burgers een nieuwe beschrijvingsmethode ontworpen, die een geïntegreerd geheel is van de methodische verworvenheden van een aantal coryfeeën op het terrein van paleografisch-diplomatisch onderzoek én die van de justitiële schriftkundigen. Zijn methodische vernieuwing ligt niet alleen op dit vlak, maar ook op het terrein van de handidentificatie, met andere woorden, het toewijzen van schriftstukken aan bepaalde handen. Bij de handidentificatie smeedt hij opnieuw de methodieken uit de paleografisch-diplomatische discipline en die van de justitiële schriftkundigen om tot een eigen methode, waarbij alle schriftelementen vergeleken worden. Ten aanzien van de lokaliserende van *scriptores*, de bepaling van de schrijffcentra waar deze schrijvers werkzaam waren, hanteert hij zeer genuanceerd de door Kruisheer uiteengezette 'klassieke' methode. De vanzelfsprekendheid van deze methode, die er stilzwijgend van uit gaat dat iedere *scriptor* maar één werkkring had, wordt door Burgers terecht en afdoende gerelativeerd en aan de hand van diverse schrijverscurricula gedemonstreerd.

In een tweede en derde hoofdstuk identificeert en beschrijft hij respectievelijk 26 handen uit de Hollandse grafelijke kanselarij en 40 niet-grafelijke handen. Bij de eerste categorie vormen de door Kruisheer geïdentificeerde kanselarijhanden het uitgangspunt. Burgers verwerpt op grond van handidentificatie een aantal van die identificaties, en schrijft aan bepaalde kanselarijhanden nieuwe oorkonden toe. Ook splitst hij twee kanselarijhanden, en voegt kanselarij- en destinarishanden van Kruisheer samen tot één kanselarij hand. Een mooi voorbeeld van Burgers bewijsvoering is de identificatie van kanselarijhand H, waarin hij acht oorkonden toeschrijft aan een en dezelfde *scriptor*, terwijl Kruisheer hier drie afzonderlijke schrijvers aan het werk zag. Ook brengt de auteur correcties aan op de identificaties van Gysseling, Kettner en Hägerman. Klapstuk van de handidentificaties is natuurlijk kanselarijhand T, die Burgers kon koppelen aan Melis Stoke. De precieze beschrijving van de schriftontwikkeling van de individuele handen stelt Burgers in staat om op paleografische gronden een aantal ongedateerde oorkonden, waarvan in een geval tot op heden *termini* van twaalf jaar aangehouden zijn, op het jaar na nauwkeurig te dateren. Uit de chronologische beschrijving van de tweede categorie, de

niet-grafelijke handen, blijkt dat deze schrijvers afkomstig zijn uit drie verschillende milieus, namelijk kloosters, steden en adellijke heren. Ook hier weer beargumenteert de auteur met verve de toewijzing van bepaalde oorkonden aan de individuele *scriptores*, in weerwil van de identificaties door bijvoorbeeld Kruisheer, Gysseling, Brandt en Opperman, en slaagt hij erin op paleografische gronden een ongedateerde lijst met Dordtse lijfrenten te dateren.

De paleografische beschrijving en lokalisering van de 66 handen, aangetroffen in de dertiende-eeuwse documentaire bronnen in Holland en Zeeland, stellen Burgers in staat in hoofdstuk 4 een aantal lokale en regionale schriften te determineren. Hij onderscheidt daarbij schriften in de abdij van Middelburg, de abdij van Egmond, het klooster Jeruzalem bij Biezeling, de grafelijke kanselarij en de stad Dordrecht. Het schrift van de *scriptores* uit de abdij van Middelburg vertoont in de eerste helft van de dertiende eeuw, ongeveer tot 1260, een geheel eigen stijl die sterk beïnvloed was door het schrift in de oorkonden van de West-Vlaamse abdijen Ten Duinen en Ter Doest. Vanuit Middelburg lijkt dit West-Vlaams schrift zich verder verspreid te hebben richting Dordrecht. Te Dordrecht zelf is bij scribenten in de jaren 1280 en 1290 sprake van een eigen stedelijke schrijfstijl. Ook de zesentwintig door Burgers geïdentificeerde schrijvers uit de grafelijke kanselarij waren gedurende twee afzonderlijke periodes onderworpen aan een bepaalde schrijfdiscipline. Zeer bijzonder is de ontdekking van het zogenaamde Zeeuwse schriftbeeld, een uiterst sobere, mogen we zeggen zuinige schrijfstijl, waarvan het schriftbeeld opvallend 'wit' is, die in een variant ook voorkomt in het klooster Jeruzalem bij Biezeling. Het bestaan van een dergelijk fenomeen als het Zeeuwse schrift wordt door Burgers gerelateerd aan een eigen Zeeuwse culturele identiteit, die tot uitdrukking komt in een relatief vroeg ingezet verschriftelijkingsproces.

In hoofdstuk 5 geeft de auteur een technische beschrijving van de ontwikkeling van de afzonderlijke schriftelementen en van de vormen van de afzonderlijke letters en tekens, waarna hij in dwarsdoorsnedes van vijftieng jaar een chronologische evolutie van het schrift in de documentaire bronnen geeft. Net zoals in de Duitse oorkonden is in Holland en Zeeland in het midden van de dertiende eeuw in paleografisch opzicht sprake van een soort waterscheiding, met de introductie van een groot aantal nieuwe lettervormen, de algemeen wordende cursivering van de *notuia* en de invoering van nieuwe schriftsoorten als sierschrift en kanselarijschrift. Opmerkelijk in dit verband zijn de blijkbaar met opzet in *textualis* uitgevoerde volkstalige oorkonden uit het derde kwart van de dertiende eeuw, terwijl deze scribenten hun Latijnse oorkonden in een *notuia* schreven. Het overgrote deel van de schriftstukken uit de dertiende eeuw is gemundeerd in alledaags gebruiksschrift, dat geen vaste vormkenmerken vertoont. De schriftevolutie in Holland en Zeeland verliep in grote lijnen parallel aan die in de omringende gebieden, met dien verstande dat de cursivering van lettervormen en letterverbindingen in Frankrijk en Vlaanderen twee à drie decennia eerder dan in Holland-Zeeland en (Midden-) Duitsland zijn beslag kreeg. Aan het eind van de dertiende eeuw is dan ook met recht sprake van het bestaan van een internationaal oorkondenschrift.

Tot slot geeft Burgers een gedetailleerde beschouwing van de diverse schrijfcentra, namelijk de grafelijke kanselarij, de geestelijke instellingen, de omgeving van de adellijke heren en de steden, én van de persoonlijke achtergronden van de daar werkzame schrijvers. Ten aanzien van de steden signaleert hij een latere ontwikkeling dan in Vlaanderen en Duitsland. In de Hollandse en Zeeuwse steden zijn vanaf 1266 stedelijke scribenten aangetroffen, en is pas in het laatste kwart van de dertiende eeuw een sterk toenemende activiteit op het gebied van de oorkondenvervaardiging zichtbaar.

Op basis van paleografisch onderzoek is de auteur erin geslaagd in een zeer toegankelijke stijl cultureel-maatschappelijke fenomenen als verschriftelijking en bureaucrativering in het

dertiende-eeuwse graafschap Holland-Zeeland bloot te leggen. In hoeverre de met het oog op deze dissertatie ontwikkelde 'methode Burgers' toepasbaar is bij andere diplomatisch-paleografisch georiënteerde studies blijft echter de vraag. Zeker waar het dertiende- en veertiende-eeuwse bronnen betreft kan men vanuit kwantitatief oogpunt het materiaal nooit met deze methode onderzoeken, iets waar Burgers trouwens zelf al op wijst in zijn inleiding. Ook de sterk mathematisch gerichte aanpak moet enigszins gerelativeerd worden. Bij handschrift-vergelijking blijven een aantal intuïtieve aspecten meespelen, die ook Burgers niet helemaal kan uitbannen. Juist bij de toelichting van een problematische toewijzing van twee schriftstukken aan één hand (44-47), stelt hij dat er 'allereerst een moment van herkenning was, het plotselinge en min of meer intuïtieve inzicht dat beide stukken door één en dezelfde *scriptor* zijn gemundeerd'. Het moge een uitdaging en een eer zijn voor de paleografie om deze nieuwe methode in haar vakgebied te implementeren.

Geertrui van Synghel

Chr. Cluse, *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden* (Forschungen zur Geschichte der Juden, Abt. A. Abhandlungen X; Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung, 2000, vii+495 blz., ISBN 3 7752 5619 9).

Over de vestiging van joden in de Lage Landen tijdens de Middeleeuwen bestaan al veel detailstudies maar nog weinig syntheses. De historiografie is door Jo Tollebeek samengevat, de resultaten van het onderzoek hebben hun neerslag gevonden in het omvangrijke verzamelwerk *Germania Judaica* en een knappe stand-van-zaken is door Ben Speet bijgedragen aan de *Geschiedenis der joden in Nederland*. Cluse is terecht van mening geweest dat een grootse synthese voorlopig niet zinvol is, omdat die uit niet veel meer dan een opsomming van disparate, fragmentarische en zeer ongelijkwaardige bronvermeldingen zou bestaan.

In het kader van een groter onderzoeksproject 'Tussen Maas en Rijn' heeft de auteur gekozen voor enkele thema's die in samenhang een gerede kans boden op een groter inzicht in de positie van de leden 'dieser religiösen Minderheit' (die hij even verder ook als 'Volk und Religion' aanduidt, 3-4). De 'studies', waarop hij in 1998 te Trier promoveerde, omvatten vier grote thema's: het vestigingspatroon, de beroepen der joden, de vervolgingen gedurende de veertiende eeuw en de uitingen van anti-judaïsme. Cluse houdt daarbij steeds het oog op het Duitse en Franse rijk gevestigd vanwege mogelijke repercussies van de ontwikkelingen daar op de Nederlandse situatie. Vanzelfsprekend geldt dat ook voor nieuwe religieuze visies in de rooms-katholieke kerk.

Op grond van brede bronnen- en literatuurstudie komt de auteur tot de conclusie dat er — afgezien van sporadische vermeldingen voordien — pas in de eerste helft van de dertiende eeuw van joodse vestigingen van enige betekenis in de Zuidelijke Nederlanden sprake is, namelijk te Leuven, Tienen, Sint-Truiden en Jodoigne. Nadien namen zij, gesteund door de landsheren, toe in een omvang vergelijkbaar met die in het 'Mittelrhein'-gebied. De verdrijving der joden uit Engeland (1290) en Frankrijk (1306) bracht meer immigranten naar deze streken. De grote vervolging van 1349 veroorzaakte natuurlijk een breuk die op den duur, getalsmatig, weer werd overwonnen. Langzaam breidden de vestigingen zich ook naar de noordelijke streken uit, vooral naar Gelre en het Over-Sticht. Cluse visualiseert dit aan de hand van nuttige kaartjes. In de late vijftiende eeuw ontzegden veel steden in het noorden de joden de toegang. Cluse meent dat de joden zelfs in de Zuidelijke Nederlanden zeker geen katalysator van belang zijn geweest in de verdere stedelijke ontwikkeling.